

PALLÓ GÁBOR*

A szóbeli források szerepe a tudománytörténet-írásban

A történeti, köztük tudománytörténeti források minősége és használhatósága időben éppen úgy változik, mint a történeti vizsgálódás tárgya. Ha a forrásokról beszélünk, első közelítésben célszerű éles különbséget tennünk a tudomány, illetve a technika története között. Ebben az elsődleges megközelítésben ugyanis az eredmény felől szokás a történetre tekinteni, és így a technikát alapvetően a létrehozott eszközök vagy műtárgyak felől rekonstruálják, a tudományt pedig az írásban megjelent művek felől. A műszerek története biztosítja az átmenetet. Az ilyenfajta tudománytörténet-írás persze csak akkor lehetséges, ha az eredmény már vagy még publikus írásbeli formát ölt, és itt a még-re tennék később megmagyarázandó hangsúlyt.

A tudományt nem csupán az eredmény felől, hanem a keletkezés és az elterjedés felől is olvasó történetírás azonban nem érheti be a publikációkkal mint forrásokkal. Ebben az esetben ugyanis a történet részévé válnak az intézmények, maguk a tudósok, az oktatás, a tudománypolitika stb., azaz számos olyan tényező, amely a tudomány jelenlegi szabályrendszere alapján explicit módon nem jelenik meg a tudományos közlemények szövegében, de az eredmények létrejöttét valamiképpen befolyásolja. Az ilyen történeti kutatás esetén kell a nem publikált, leggyakrabban levéltári anyagokhoz fordulnunk.

Ezek felhasználási technikája és persze nehézsége korszakfüggő. A korábbi időszakok esetén a kézírás és a nyelvezet okozza a fő akadályt az óhatatlan pusztulások mellett. A mai korhoz közelebbi időszak levéltári kutatását jelentős mértékben akadályozzák a politikai tényezők, melyek gátat emelnek a tisztán tudományos célú kutatás elé is. A legújabb időkben megjelenik azonban egy újabb tényező. A kommunikációs technika fejlődése az egymástól távol élő tudósok számára lehetővé tette, hogy érintkezésüket jelentős mértékben visszatereljék az antikvitásban vagy a koraközépkorban uralkodott szóbeliséghez. Ahelyett, hogy a viszonylag lassú és fáradságos levelezést választanák, egyszerűen telefonhoz nyúlnak. Így aztán egy olyan különleges tudományos szerepet betöltő tudós számára, amilyen például *Szilárd Leó* is volt, aki aránylag igen keveset publikált és keveset is járt könyvtárba, lehetővé vált, hogy főleg telefonon és személyes találkozások során mondja el elgondolásait és szerezzé be legfontosabb információit.

Ugyanez a modern kommunikációs technológia másfelől lehetővé teszi a történeti források újfajta rögzítését is. Az így rögzített anyag azonban nem a tudományos tevékenység természetes

* MTA Filozófiai Intézete, Budapest

eszköze vagy mellékterméke, mint amilyenek a mérési jegyzőkönyvek, kézirat töredékek, intézményi iratanyagok vagy tudóslevelezések, hanem ezt a történésznek magának kell előállítania a tudósok kikérdezésével. A történetírásnak ezt a módját még igen kevesen művelik nálunk, ezért főként angol neve használatos: úgy hívják, *oral history*. Talán szóbeli történetírásnak fordíthatnánk.

A dolog lényege, hogy nem a tudós által leírt, hanem még a fejében lévő történeti információkat igyekszünk kérdésekkel felderíteni és a válaszokat magnóval rögzíteni, majd a kazettáról leírni. Magam a modern fizika történeti dokumentumait tartalmazó archívumban találkoztam először a szóbeli történetírás eredményeivel és módszereivel. A munka vezetői, *Thomas Kuhn*, az azóta elhunyt híres tudományfilozófus és *John Heilbron*, a Berkeley egyetem akkori tudománytörténész professzora, akik az 1960-as években összegyűjtötték a kvantumfizika szinte minden fellelhető forrását mikrofilmen és végigkérdezték az összes akkor még élt jelentős alkotóját, köztük *Wigner Jenőt*, *Kármán Tódort*, *Polányi Mihályt*. Az egészet „Historical Sources of Quantum Physics” címmel néhány másolatban készítették el, és elhelyezték a fizikatörténet egy-két legfontosabb kutatóhelyén, pl. a Maryland államban működő American Institute of Physics-ben, amely ösztöndíjat is ad megfelelő pályázatok esetén a kutatóknak. A felvételek átiratát minden látogató számára kutathatóvá tették, de fénymásolatokat csak az interjúk rövid részleteiről szabad készíteni. Könyvben tették közzé az egész munka koncepcióját, módszerét és a teljes forrásanyag pontos leltárát.

A New York-i Columbia egyetemen, a Butler Library kéziratárában őrzik a tudományszociológus *Harriet Zuckerman* interjúátiratait, amelyeket a tudományos elit kutatásakor készített. Jelentős *Szent-Györgyi Albert*-interjú is található köztük, és még több, magyar szempontból fontos anyag. Ez a gyűjtemény azonban nincs nyitva minden érdeklődő számára. Külön engedélyt kell kérni a használatához, és a hozzáférésnek különböző fokozatai vannak. Néhány átiratot ugyanúgy szinte korlátlanul szabad használni, mint a kvantumfizikai gyűjtemény esetén; egy másik típus, amikor csak az interjút készítő engedélyével férhetünk az anyaghoz, aki alapos indoklást kér, mielőtt hozzájárulást ad; egy harmadik típushoz az interjúalany beleegyezése is szükséges, míg a negyedik típus csak megadott idő, például tíz vagy húsz év múlva nyílik meg, addig senki sem használhatja.

Ezek a fokozatok nem csupán adminisztratív korlátozások, hanem a szóbeli történetírás lényegi metodológiai elemei. Olyan forrásokkal van ugyanis dolgunk, amelyek megbízhatósága elvben kisebb, mint az írottaké. Ezért a forráskritikának, a kapott információ ellenőrzésének, valószínűsítésének igen nagy a szerepe. Az interjúkészítéskor ugyanis bonyolult pszichológiai folyamatok játszódnak le. Az eredmény függ a kérdező és kérdezett kielégítő kommunikációjától. Könnyen meglehet, hogy a kérdezett tudós nem jól emlékszik valamire és persze az is, hogy szándékosan ferdít, mert például növelni vagy éppen csökkenteni akarja saját szerepét, hogy a mások szerepének értékeléséről ne is beszéljünk.

A titkosság módszertani jelentősége éppen a lehető legnagyobb őszinteség biztosításával függ össze. Léteznek ugyanis olyan történetek, amelyeket ismerőik nem akarnak végleg titokban tartani, de sem magukat, sem a szereplőket nem akarják kompromittálni. Tőlük csak akkor kaphatunk – de akkor igenis kaphatunk – hiteles információkat, ha garantálni tudjuk, hogy az interjú csak a kérdezett számára is elfogadható körben válhat ismertté. Ezt szolgálja például az interjú zárolása hosszú időre. Itt tehát a forráskutatás szempontjából döntő az, megbízik-e a kérdezett abban, hogy az általa elmondottak nem kerülnek illetéktelenek elé.

Nagy kutatás-módszertani kérdés tehát, hogyan biztosítható ez a korlátozott titkosság. Az általam ismert helyeken, például a Columbia egyetemen a bürokratikus szabályok személytelensége a biztosíték. Először is a kéziratári kutatáshoz engedély kell, amit az akadémiai jellegű státus birtokában lehet csak megkapni. Amikor az ember a katalógus vagy leltárkönyv alapján kikéri az anyagot, az alacsony beosztású olvasótermi felügyelő ellenőrzi, milyen formális feltételek szükségesek az adott interjú kiadásához. Az állásával játszik, ha megszegi a szabályokat. Engedély híján még a felettese parancsára sem adhatja ki az anyagot, és a felettes nem is merne próbálkozni, mert kiszolgáltatódna az olvasótermi felügyelőnek. Mindezt az ilyen munkakörben dolgozóknak végig sem kell gondolniuk, mert a szabályok betartása arrafelé sokkal természetesebb, mint nálunk.

A hozzáférés pontos definiálása tehát itt a tudománytörténész módszertani alapelve, nem pe-

dig politikai korlátozás. Nem a régi levéltári titkosítás örököse vagy a mai személyiségi jogokra való hivatkozás, amely szinte ellehetetlenítette a kutatást. Itt nem valamiféle általános törvény rendelkezik az anyagok fölött kisszerű alkudozások nyomán, hanem egyének, a tulajdonosok, mégpedig minden interjúról külön-külön. A szóbeli történetírás egyének által elmondott történeteket rögzít, és az elbeszélő szuverén jogának tekinti annak meghatározását, pontosan ki, mikor, milyen feltételek között juthat az általa adott információkhoz, és milyen feltételek között használhatja fel őket. Joga van korlátozni és megtiltani mindenféle másolást, beleértve a fénymásolást, és joga van korlátozni vagy megtiltani szövegének szó szerinti idézését.

Saját gyakorlatomban is előfordultak hasonló korlátozások. Volt olyan interjúalanyom, aki kikötötte, hogy az általa elmondottakat más számára nem teszem hozzáférhetővé, csak a közölt információkat, ám ezek forrásaként megjelölhetem a vele készített interjút. Az 1945 utáni magyarországi fizika történetével foglalkozva, erősen támaszkodtam a szóbeli történetírás által felhozott anyagokra. Komoly történeti munkának azonban a mások számára is hozzáférhető és ezáltal ellenőrizhető, illetve újra feldolgozható forrásokra kell támaszkodnia. Ha erre nincs lehetőség, nehéz megkülönböztetni a pletykát a történet hiteles elbeszélésétől. Mivel azonban nálunk nincs olyan közgyűjtemény, amely szóbeli tudománytörténeti forrásokat hivatásszerűen gyűjtene és tárolna, úgy döntöttem, amíg ilyen nem jön létre, megpróbálom publikálni az összegyűjtött anyagot. A Fizikai Szemle készséggel közölte és közli továbbra is az oral history interjúkat, ami egyebek mellett azzal az előnnyel jár, hogy sok könyvtárban tartalomjegyzék alapján meg lehet találni őket, továbbá azzal is, hogy mindenki hozzászólhat, kiegészítéseket tehet, és néhány esetben valóban kaptam is érdekes, informatív hozzászólásokat. Megjegyzem, hogy a politikatörténet egyik intézete, nem véletlenül az 1956-os intézet, fenntart oral history archívumot.

A publikációval kapcsolatban azonban fontos figyelmeztetni arra, hogy a szóbeli történetírás alapvetően különbözik az újságinterjútól, mely publicisztikai és nem tudományos műfaj. A szóbeli történetírás meghatározott történeti információt igyekszik megszerezni a lehető legnagyobb mélységben, és nem az olvasó figyelmét próbálja felkelteni vagy szenzációs leleplezésekkel szolgálni. Itt megesik, hogy ugyanazt a történetet hallja az ember sokszor egymás után, kis különbséggel és nem feltétlenül a legérdekesebben elbeszélve. Pontos tudományos tervekkel kell nekivágni a munkának, az interjúalanyok olyan névsora alapján, amelyet a kutatás meggondolásai indokolnak. Az elvileg igen nagy terjedelem lehetővé teszi, hogy minden releváns részletre fény derüljön, a szükségképpen belekeveredő nem releváns részletek mellett. Ez azonban a szóbeli forrásokat nem különbözteti meg az írásbeliektől.

A publikálás azonban járt némi hátránnyal is. Többször megesett, hogy interjúalanyom azt mondta, az általa adott információk némelyike nem publikus vagy némely eseménynek az általa adott értékelése nem a nyilvánosságnak szól. Ezért a leírt szöveget javításra mindig átadtam a megkérdezetteknek és így a publikált szöveg olykor jelentősen különbözött az elmondottól. A kérdezőnek azonban mindkettő rendelkezésére áll.

Kérdéses végezetül, mennyire legitim a szóbeli forrásokra hivatkozni egy történeti munkában. Nézetem szerint legitim, de nem elegendő. Hajlamos vagyok kételkedni az olyan feldolgozásban, mely kizárólag, vagy a döntő pontokon kizárólag szóbeli forrásokra hivatkozik. Én magam nem tudtam megküzdeni ezzel a nehézséggel például *Lakatos Imre*, a világhírré szert tett, Londonban élt matematikus-filozófus élettörténetével kapcsolatban. Az 1922-ben született Lakatos diákéveit Debrecenben töltötte *Karácsony Sándor* tanítványaként, majd a kommunista párt egyik leg-harcosabb és legelszántabb tagjaként vett részt az 1947 körüli hatalomátvétel különféle akcióiban, például az Eötvös Kollégium tönkretételében vagy a professzori kar politikai szűrésében. Utóbb részt vett a *Lukács György* körül és ellen zajlott ideológiai háborúskodásban és persze az egész bonyolult akkori értelmiségi életben. Később Recskre került, és némi Petőfi-körös és forradalmi bizottsági tevékenység után 1956-ban ment el Angliába. Cambridge-ben vált néhány év alatt a tudományfilozófia egyik vezető szakemberévé. Tipikusan olyan eset, mely magyar tudománytörténetész tollára való. Itt lehetne, gondolnánk, megmutatni, hogyan párlódnak le a talán *Fehér Lipó*tól induló sajátos magyar matematikai stílus és gondolkodás, a Karácsony, majd Lukács által szított és

ösztönzött elméleti gondolkodás, a fasiszta és sztálinista borzalmak, az üldöztetés, a politikai manipuláció és persze az ezekre adott heves értelmiségi reakciók egyfajta racionalista tudományfilozófiává Angliában, mégpedig éppen egy olyan korszakban, a 1960-as évek második felétől kezdve, amikor az ellenkultúrás mozgalmak kikezdték a tudomány tekintélyét is, és pontosan a bonyolult sorsú Lakatos állt ellen leghatékonyabban ezeknek a támadásoknak. A nevétől zajos nyugati értelmiségi körök persze mit sem tudtak magyarországi előéletéről, beleértve az általa átélt történelmet.

Ez az előélet azonban levéltári anyagokkal szinte dokumentálhatatlannak bizonyult. Gyakorlatilag semmit nem sikerült találni, ami az elmondott fordulatokat írásos anyaggal tudta volna igazolni. Minthogy sokan élnek közöttünk, akik ismerték Lakatost, az elmondott történet viszonylag könnyen kiderült a szóbeli történetírás segítségével. Az interjúalanyokban azonban a mai napig óriási szenvedélyek dúlnak mellette és ellene, ezért az események leírásai és az elbeszélők érzelmei alig különböztethetők meg egymástól. Amíg nem találom meg a levéltárban az AVO-nak tett jelentéseit, addig nem merem megírni például, hogy alig fér kétség ügynök voltaához. Akiknek bevallotta, azokra sem hivatkozhatom kétségbevonhatatlan forrásként, részint tapintatból, részint a feltételezhető elfogultság okán.

Itt áll tehát előttünk egy példa, amelyben a szóbeli történetírás megkerülhetetlen, ám az írásbeli dokumentumok híján, mégsem elegendő a szakma szabályait komolyan vevő történész számára. Kérdés, ilyenkor mi a teendő. Szerintem két dolgot lehet és kell csinálni. Az első: elkészíteni az oral history interjúkat, amíg az események tanúi közöttünk vannak, és megőrizni a felvételeket. A második: a feldolgozással megvárni, amíg lassanként innen-onnan előszivárognak a lappangó dokumentumok.

A legújabb korok tudománytörténeti vizsgálata tehát nem érheti be az írásos források összegyűjtésével és tanulmányozásával. Mégpedig első sorban azért nem, mert maga a tudományos kommunikáció közege átalakult, amennyiben sok minden zajlik szóban, ami régen írásban, levelezés útján zajlott. De persze napjainkban már a szóbeli kommunikáció szerepét is korlátozza az elektronikus kommunikáció. Éppen a tudományban kezdődött el az összekapcsolt hálózatban működtetett számítógépek segítségével az Internet és az e-mail széles körű felhasználása. A jövőben a felfedezések megszületését, szociológiáját és persze ezzel összefüggésben tartalmát is kénytelenek leszünk a betelt és kihajított merev-lemezek összegyűjtésével és olvasásával, egyfajta Winchester archeológiával rekonstruálni. Ez komoly technikai feladatot fog adni utódainknak, már csak azért is, mert a gépek operációs rendszere és a szövegszerkesztő szoftverek gyakran változnak. Mindez azonban már messze vezet.

Itt még csupán a szóbeli történeti forrásokról volt szó, melyekkel kapcsolatban befejezésül azt szeretném mondani, hogy nagyon fontos lenne szervezett kutatásként oral history gyűjtésbe fogni, és kialakítani hozzá valamiféle archívumot, melynek katalógusát az érdeklődők olvashatják, és a megfelelő titkossági szabályok nyíltak, áttekinthetőek és megbízhatóan működnek. Egy ilyen kutatás kicsit drágább ugyan az átlagos tudománytörténeti kutatásnál, de föltétlenül fontos, és nagyon hamar meg kellene indítani.